

1. «Тацішчаўскія звесткі» і проблема дакладнай атрыбуцыі

Дагэтуль у сталы навуковы абарот уведзена не так ужо шмат цытат са старажытных дакументаў, у якіх згадваецца *Белая Русь*. А многія даследчыкі, спрабуючы аргументацію ту ю ці іншую версію паходжання назвы, адвольна выбіраюць з гэтай «альбарусікі» або самае зручнае для сваіх тэорый, або проста тое, што вядома асаўбістам. Звычайна цытаты вырываюць з контэксту адпаведных крыніц і маніпулююць імі як дэталямі з канструктара *Lego*, будуючы канцэпцыі паходжання назвы на свой густ. Своеасаблівымі «чэмпіёнарамі» такога цытавання з'яўляюцца вытрымкі з Тацішчава (нібыта пад 1135 г. і 1169 г.), Яна з Чарнкова (нібыта пад 1382 г.), так званага «Ліста Івана III да папы Сікста IV» (1472 г.), Мяхоўскага (1521 г.), Гваныні (1578), Стрыйкоўскага (1582 г.), у апошні час — з Дублінскага рукапіса (каля 1255 г.). Стала сумнай традыцыяй не звярацца з першакрыніцамі, а цалкам здавацца на папярэднікаў. Так, з часу, калі М. Карамзін увёў у абыходак згаданы «Ліст Івана III» (1817), здаецца, толькі П. Пірлінг у канцы XIX ст. палічыў неабходным звярнуцца непасрэдна да «Рымскага дзённіка» Джакома Мафэі з Вальтеры, паводле якога Карамзін узнаўляў тэкст гэтага ліста. Але большасць даследчыкаў, цалкам здаючыся на аўтарытэт рускага класіка, дагэтуль працягвае ўпарты лічыць яго «самай даўніяй дакладнай гістарычнай звесткай пра Белую Русь усходнеславянскага паходжання» (гл. раздзел 4). Такі дагматызм, натуральны для вучоных Сярэднявечча (у нейкім сэнсе дзякуючы яму і з'явілася вывучаемая назва), у наш час наўрад ці можа быць апраўданы. Адной з мэт гэтай працы з'яўляецца як мага больш поўная кадыфікацыя і сістэматызацыя вядомай і новай інфармацыі пра *Белую Русь* XIII—XVII ст. з удакладненнем яе канкрэтнага зместу і храналогіі.

Мы дыспануем самымі разнастайнымі гістарычнымі крыніцамі, якія ўтрымліваюць звесткі пра назуву *Белая Русь* і яе прататыпы. Сярод іх абсалютна пераважаюць дакументы заходненеўрапейскага паходжання (на лацінскай, нямецкай і італьянскай мовах): хронікі («Хроніка Канстанцінага сабора», «Венгерская хроніка» Мюгельна, «Хроніка Польшчы» Яна з Чарнкова, «Нюрнбергская хроніка» і г.д.); энцыклапедычныя і гісторыка-геаграфічныя трактаты (Дублінскі рукапіс, «Трактат пра дзве Сарматыі» Мяхоўскага, «Касмаграфія» Мюнстэра); геаграфічныя карты (пачынаючы з Фра Маўра і Генрыха Мартэла) і глобусы (Іагана Шонера, Каспара Вопеля і інш.); фрагменты дыпламатычнай карэспандэнцыі (у першую чаргу, нямецкіх і італьянскіх дзяржаў); помнікі агіяграфіі («Жыціе Св. Кунегунды»); паэтычныя творы (П. Зухенвірта, Т. Прысшуха, М. Баярда, Я. Вісліцкага) і нават працы па астрономіі і астралогіі (табліца эфемерыд Бема, Холмскі астралагічны зборнік). Невялікую группу складаюць дакументы ўсходненеўрапейскага паходжання — яе можна падзяліць на дзве падгрупы: 1) паведамленні пра Ферара-Фларэнтыйскі сабор, якія ўзыходзяць да «Слова на латыню» 1461 г.; 2) летапісныя зводы XVII—XVIII ст. (Густынскі летапіс, «Хроніка Літоўская і Жамойцкая», Ермалаеўскі спіс Іпацьеўскага летапісу), якія ў частцы паведамленняў пра *Белую Русь* грунтуюцца на «Хроніцы Польской, Літоўской, Жмудской і ўсяе Русі» Стрыйкоўскага.

Галоўная праблемы пры рэканструкцыі эвалюцыі паняцця *Белая Русь* — даціроўка паведамленняў гэтых крыніц пра *Белую Русь* і ўстанаўленне іх аўтэнтычнасці. Большасць памылак, дапушчаных даследчыкамі гісторыі *Белай Русі*, выкліканая перш за ўсё недахопам крытычнага стаўлення да тэкстаў. Даты, пад якімі назва згадвалася ў тым ці іншым дакуменце, аўтаматычна прымаліся за сапраўдныя, не зважаючы на гісторыю стварэння і рэдагавання самога дакумента. Між тым, рэдка якія сярэднявечныя дакументы дайшли

да нас аднароднымі з пункту гледжання аўтарства і часу стварэння. Нават павярхоўная крытыка дазваляе распазнань шмат у якіх паведамленнях пра *Белую Русь* пазнейшыя інтэрпалацый, а ў некаторых — свядомую фальсіфікацыю.

Найболыш яскравы прыклад такой фальсіфікацыі — так званыя «тацішчаўскія звесткі». У XVIII ст. расейскі гісторык Васіль Тацішчаў, спасылаючыся на нейкія «Раскольніцкі, Польскі і Растоўскі манускрыпты», заявіў, што пачаткова *Белая Русь* была іншай назвай Уладзіміра—Сузdal'скай зямлі:

«Белая Русь також по разделении детей Владимировых названа... престол был первой в Ростове, потом в Суздале, во Владимире и Смоленске, а напоследок уже перенесен в Москву... А по Днепру до устья реки Дручь, на запад Борисов, построен на границе при реке Березе»²⁴.

Вылучыўшы такі тэзіс, Тацішчаў затым паслядоўна ўжывав тэрмін *Белая Русь* ва ўсіх выпадках, калі гутарка ішла пра Уладзімір ды Сузdal'. Так, пры апісанні падзеі 1135 г. ён сцвярджаў, што, згубіўшы Пераяслаў, «Юрий возвратился в свою область Белую Русь»²⁵; пад 1157 г. паведамляў, як Андрэя Багалюбскага «посадиша... на отчи столе во всей Белой Руси, в Ростове и Суздале»²⁶.

Каб неяк прымірыць гэтую звесткі з сучаснай яму рэчаіснасцю, Тацішчаў прылічыў да сваёй Уладзіміра—Сузdal'скай *Белай Русі* і Смоленск: «Московская и Смоленская [имянуется] за едино Белая Русь»²⁷. А каб растлумачыць уяўны пераход назвы ад Уладзіміра і Суздаля да беларускіх Падзвіння і Прыйдняпроўя, аб'явіў, што «Литовские [князья], хотя похитить титул великих князей белорусских, обладав Смоленском, оное токмо за Белую Русь почли... но древнейшие манускрипты... всю сию страну кроме Смоленского, Белая Русь именуют»²⁸. З беларускіх гісторыкаў гэтай версіі прытрымліваецца, напрыклад, К. Тарасаў²⁹.

Катэгарычнасць сцвярджэнняў Тацішчава не можа замаскаваць той факт, што сам ён у сваіх гіпотэзах быў не вельмі ўпэўнены. Гэта бачна ўжо па тым, як ён перабірае

версії паходжання назвы, не ведаючы, на якой спыніцца, ніколькі не клапоцячыся пра ўзгадненне сваіх уласных пажажэнняў між сабой. То ён піша, што «татара, персияне, турки и другие восточные народы, не от себя вымыслия, государей руских ак падышаха и сархан, т.е. белый государь, и государство Ак Урус — Белая Русь — именуют, и от сего звания, может, белое платье в предпочтении было»³⁰, то: «наипаче Белая и Черная Русь ни от чего, как от цвета волос или одежд произошло»³¹. А вось ужо: «О причине ж имяни сего разные мнения находятся. Герберштейн и другие от множества снегов написали... Паче же верительно сказание Макария митрополита, что сие имя от преизящества земли и довольства... дано»³². Відавочна, што дзеля падтрымання сваіх штучных разумовых пабудоў Тацішчай не грэбаваў прыпісаннем некаторым аўтарам выказванняў, якіх яны ніколі не рабілі. На жаль, як звычайна здараецца з памылковымі тэорыямі, імправізацыі Тацішчава надоўга «захраслі» ў свядомасці наступных пакаленняў гісторыкаў.

Так, ідэя аб паходжанні назвы ад «мноства снягоў» нідзе ў асцярожнага ў высновах Герберштайна не выказаная. Наколькі нам вядома, яна прагучала амаль стагоддзем пазней у Ш. Стараўольскага (гл. раздзел 11). Г. Ілынскі выкryваў наўнасць самой такой этымалогіі, але цалкам здаўся на Тацішчава, паўторна прыпісаўшы яе Герберштайну³³. Пра спробу Герберштайна (не ўдакладняючы яе сутнасці) высветліць паходжанне назвы ахвотна пішуць і іншыя даследчыкі (напрыклад, Р. Максімовіч)³⁴. Але, як паказана ў раздзеле 5, Герберштайн даў сваю версію паходжання тэрміну «белая рускія», што не зусім тое ж, і не ў першым лацінскім выданні 1549 г., як сцвярджаў Максімовіч, а ў нямецкім 1557 г. Прычым выводзіў ён гэтую назуву не ад «мноства снягоў», а ад спалучэння «белы рускі цар» (гл. раздзел 5). Выдуманымі, як паказаў С. Пешціч³⁵, з'яўляюцца і спасылкі Тацішчава на мітрапаліта Макарыя, таксама

падхопленыя некаторымі беларускімі даследчыкамі³⁶. Хаця ў «Мінеі–Чэцці», створаныя на загад Макарыя ў сярэдзіне XVI ст., увайшло і «Слова на латыню» — самы даўні ўсходнеславянскі літаратурны помнік, які змяшчае звесткі пра Белую Русь, — намі не выяўлена ніякіх каментароў самога мітрапаліта наконт паходжання назвы.

Першым, хто звярнуў увагу на беспадстаўнасць загадкавых паведамленняў Тацішчава, быў Мікалай Карамзін. У «Гісторыі дзяржавы Расійскай» (1816) ён справядліва адзначыў: «Сузdalъ и Ростов никогда не назывались Белою Русью»³⁷. І яшчэ: «Вопреки Татищеву, я нигде не находил имени Белой России до времен Иоанна III»³⁸.

Цяпер цвярозы погляд на «тацішчаўскія звесткі» пра Белую Русь паступова бярэ верх. Але абвяргаючы іх, некаторыя беларускія гісторыкі лічаць, што яны «ўзятыя... з больш позніх летапісных кампіляцый, хутчэй за ўсе, XVII ст.»³⁹. Можна пагадзіцца з тым, што ва ўсіх вядомых рускіх летапісах XI—XIV ст., звесткі аб тоеснасці *Белай Русі* Раствова—Сузdal'скай зямлі адсутнічаюць і хутчэй былі сфальсіфікованыя самім Тацішчавым, схільным да адвольнага абыходжання з крыніцамі. Аднак і летапісныя зводы XVII ст., у якіх фігуруе назва *Белая Русь*, не звязваюць яе з Уладзімірам ды Суздалем. Ідэю гэтай тоеснасці Тацішчаў мог пазычыць у заходненеўрапейскіх аўтараў, напрыклад, у Георгія Хорна (1668 г.), для якога *Vladimiria i Russia Alba* былі сінонімамі (падрабязней мы спынімся на гэтым у раздзеле 12). У нейкай ступені «тацішчаўскія звесткі» пра Белую Русь могуць быць растлумачаныя, напрыклад, стара-даўній традыцыяй, паводле якой служылыя князі Пскова і Ноўгарада — як мы ўбачым, пачатковай *Белай Русі* — частцей за ўсё абіраліся з растова—сузdal'скіх князёў. Такое становішча захавалася нават пасля далучэння гэтых баярскіх рэспублік да Маскоўскай дзяржавы⁴⁰.

Наўрад ці ў распараджэнні Тацішчава меліся нейкія крыніцы, невядомыя сучаснай навуцы. «Раскольніцкі і

Растоўскі манускрыпты», імаверна, адпавядаюць якімсьці агульнарускім летапісам, для якіх цяпер усталяваліся іншыя назвы⁴¹. Прычым, што датычыць «Растоўскага», можна нават аднавіць, з высокай ступенню верагоднасці, як канкрэтна выглядала яго паведамленне пра *Белую Русь*. Хутчэй за ўсё, гутарка ў ім ішла пра падзеі 1438 г. на Фларэнтыйскім саборы і пры гэтым цытаваўся прыпісаны Іаану Палеалогу панегірык Васілю Цёмнаму. За «Польскім манускрыптом» хаваецца, хутчэй за ўсё, «Хроніка» Мацея Стрыйкоўскага (падрабязна яна будзе разглядацца ніжэй). Гэтая хроніка — што цяпер устаноўлена дакладна — была адной з галоўных крыніц Тацішчава⁴². Менавіта ў ёй часта сустракаецца вызначэнне маскоўскіх князёў як «уладароў Бела-Рускай манархіі» ці «беларускіх княжычаў».

Нават калі не выключаць цалкам магчымасці таго, што Тацішчаў абапіраўся на нейкія невядомыя сучасным гісторыкам крыніцы, дзе называлася *Белай Руссю* частка тэрыторыі Раствова—Суздальскай зямлі, пра гэтыя гіпатэтычныя крыніцы трэба зрабіць важныя агаворкі: 1) калі маюцца на ўвазе нейкія скандынаўскія ці німецкія крыніцы, назва *Белая Русь* у іх магла, як будзе паказана ніжэй, ахопліваць Белае возера, магчыма, і Раствоў X—XI ст. — г.зн. перыферию будучага Уладзіміра—Суздальскага княства, але не ўсю яго тэрыторыю, і ўжо ніякім чынам не Смоленск; 2) калі гутарка ідзе пра крыніцы ўсходнеславянскага паходжання, то амаль выключаецца імавернасць іх стварэння раней XVI—XVII ст.

Гістарычная навука (ці, дакладней, псеўданавука) і ў наш час, на жаль, часта несумленна выкарыстоўваеца ў палітычных, рэлігійных і іншых «вышэйшых» мэтах, і гістарычная ісціна ў такіх выпадках заўжды адыходзіць на другі план. У часы ж Тацішчава фальсіфікацыя дакументаў «у вышэйшых дзяржаўных інтарэсах» і пагатоў лічылася з'явай абсалютна прымальнай. Напрыклад, у 1717 г. расійскі ўрад і вышэйшая праваслаўная іерархія для барацьбы са

стараверамі сфабрыкавалі т.зв. «Соборное деяние на мниха Мартина Арменина», аформленае як ухвала царкоўнага сабора, які нібыта адбыўся ў Кіеве ў 1157 г. і на якім праціўнікі догмаў і абрадаў, аналагічных уведзеным рэформамі 1653—1656 г., былі абвешчаныя «ерэтыкамі». Арганізатары раптоўнай «знаходкі» на Украіне і наступнай публікацыі гэтага дакумента адзначалі, што ён напісаны «древним белорускім характером»⁴³. Нават калі ўлічыць, што ў той час у Расіі тэрмінам «белоруское письмо» абазначалася ўся сукупнасць графічных і лексічных асаблівасцяў, адрозненняў т.зв. «заходнерускай» пісьмовай мовы ад уласна рускай, ці ж можна было пераносіць гэты тэрмін у XII стагоддзе!

Гэтая недарэчнасць, канешне ж, не самая бессаромная ў той грубай падробцы, якой з'яўляецца «Соборное деяние». Але яна ясна паказвае, што Тацішчаў быў далёка не адзіным, хто, пішучы пра *Белую Русь*, імкнуўся «падагнаць» мінулае пад рэаліі свайго часу — ці XVI, ці XX ст. Яшчэ адзін харектэрны прыклад: гісторыкі ахвотна цытуюць Ермалаеўскі спіс Іпацьеўскага летапісу⁴⁴. Гэты спіс пры апісанні жаніцьбы будучага польскага караля Казіміра III з дачкой Гедыміна Альдонай у 1325 г., калі Гедымінам было адпушчана ў Польшчу шмат палонных, паведамляе: «сице лях един по гривне, се есть по десяти грошей литовских в Литве и Руси Белой продаван был, и на лошата и волы Литва межи собой их замениваху»⁴⁵.

Але Ермалаеўскі спіс створаны ў пачатку XVIII ст. на аснове Пагодзінскага спіса канца XVI ст.⁴⁶ (у апошнім, да-рэчы, фрагмент з паведамленнем пад 6813 г. адсутнічае). Сучаснай навукай гэты фрагмент звычайна не разглядаецца як частка ўласна Іпацьеўскага летапісу, і, зразумела, немагчыма лічыць яго доказам вядомасці *Белай Русі* рускаму летапісцу XIV ст.⁴⁷. Перапісчык XVIII ст., хутчэй за ўсё, адштурхоўваўся ад «Хронікі...» Стрыйкоўскага, які паведаміў пра 24 тыс. палонных, нібыта адпушчаных Гедымінам⁴⁸.

Ермалаеўскі спіс, дарэчы, паслужыў адной з крыніц «Гісторыі Расійскай» Тацішчава⁴⁹.

Часам сцвярджаецца, што назва *Белая Русь* была ўжытая ў 1407 г. у дачыненні да Полаччыны⁵⁰. Аднак сам дакумент 1407 г., на які пры гэтым спасылаюцца, не захаваўся. Ён вядомы толькі паводле запісу ў інвентары францысканскага кляштара Св. Марыі ў Ашмянах, зробленым 8 сакавіка 1585 г.: запіс сапраўды згадвае «маёнтак Бортнікі ў Белай Русі, які захапіў тады [у 1407 г. — **А. Б.**] пан ваявода Полацкі»⁵¹. Але больш лагічна будзе меркаваць, што складальнікі інвентару дадалі назну *Белая Русь* ад сябе, бо ў той час яна ўжо трывала замацавалася за Полаччынай. Яшчэ адна згадка пра *Белую Русь*, нібыта датаваная XV ст. (1476 г.) — «эпістолія» мітрапаліта Місаіла, на самай справе, хутчэй за ёсё, адносіцца да больш позняга часу (1605 г.). Праўда, у адрозненне ад многіх іншых документаў, спречнасць дацироўкі гэтага добра ўсведамляеца даследчыкамі, і па гэтым пытанні існуе багатая літаратура. Падрабязней мы разгледзім яго ў раздзеле 4.

Нельга аднесці да аўтэнтычнай «альбарусікі» пастанову першага ваада (з’езда) яўрэйскіх абшчын ВКЛ у Бярэсці ў 1623 г. Яна толькі адзначыла, што рознага кшталту валаштупі «запаланілі Літву і Русь»⁵². А ўжо ў 1936 г. складальнікі зборніка «Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах», жадаючы, напэўна, «удакладніць» сэнс гэтага запісу, паправілі яго на «Літву і Беларусь». Значыцца, фактычна згадка пра *Белую Русь* у гэтым фрагменце адносіцца не да 1623, а да 1936 г.! У выніку атрымалася не ўдакладненне, а падмена паняццяў, блізкая да фальсіфікацыі, што ўвяло ў зман і наступных даследчыкаў⁵³.

Зрэшты, любыя інтэрпалацыі, падробкі ці памылковыя гістарычныя даследаванні ў пэўным сэнсе ўсё ж з’яўляюцца аўтэнтычнымі крыніцамі — крыніцамі для даследавання матываў стварэння падробак, для вывучэння стэрэатыпай пэўнай эпохі і асяродка, якія прыводзілі да тых відавочных

сёння памылак, якія ў свой час амаль немагчыма было не зрабіць. Далей мы пераканаемся, што гэтыя кур'ёзныя памылкі якраз і былі вырашальнымі ў гісторыі ўзнікнення і эвалюцыі назвы *Белая Русь*. Фактычна можна казаць не пра тое, што гэтая назва спачатку ўзнікла «ў рэальнасці», а потым розныя аўтары з большай ці меншай ступенню дакладнасці спрабавалі растрлумачыць яе «аб'ектыўны» сэнс, — але пра тое, што тлумачэнне, так бы мовіць, папярэднічала самой назве. Аднак што ж было пачатковым штуршком да яе з'яўлення?